

Милица КОСТИЋ

УЛОГА ТРЖИШТА У ТРАНЗИЦИЈСКОМ И ПОСТТРАНЗИЦИЈСКОМ ПРОЦЕСУ

УВОД

У условима транзиције и посттранзицијском периоду опште је прихваћено гледиште да тржиште најбоље регулише односе између свих актера и прије свега произвођача, произвођача и потрошача, радника и власника осталих производних фактора, као и области штедње и инвестиција. То, међутим, не значи да се доминантна улога тржишта прихвата без резерви. Може се рећи да је још израженија сагласност о преовлађујућим и значајним недостацима тржишног механизма и о њиховим узроцима и посљедицама.¹

Прихватање наведених, наизглед контрадикторних сазнања резултат је дубљег разумијевања да се не може „сваки недостатак тржишног механизма отклонити нетржишним инструментима”, као и да услови који одређују недостатке тржишта често истовремено одређују и слабости државног регулисања.

Прихватање прворазредне улоге тржишне регулације не значи да нема потребе за даљим освјетљавањем улоге државе у привредној и ванпривредној сфери. Напротив, у транзицијским и посттранзицијским условима, улога државе је веома битна, јер без ефикасне државе не може бити ријечи ни о ефикасном тржишту.

Овај глобални приступ у пракси појединих земаља које су прошле транзицију и оних у којима још траје транзицијски процес има и одређене посебне перформансе због различитих услова развоја.

¹ Buitter, W., R. Lago, N. Stern (1997), *Promoting an Effective Market Economy in Changing World*, Centre for Economic Performance, London.

То се може илустровати на примјеру наше земље у којој се процес транзиције остваривао и још траје у веома специфичним условима.

Опште стање у нашој привреди и друштву посљедњих година јасно показује да у условима кризе и свих фаза транзиције без несметаног функционисања тржишта нема услова за ефикасан развој привреде и њено укључивање у шире европско и свјетско тржиште.

На развојне токове упућују кретања релевантних фактора, мада треба истаћи да су тешкоће и проблеми у развоју и функционисању привреде наслијеђени из ранијег периода, нарочито посљедње деценије 20. вијека. Тешкоће у развоју добиле су на интензитету послје распада СФР Југославије, конституисања Савезне Републике Југославије и увођења санкција од стране међународне заједнице – на основу резолуција Савјета безбједности Организације уједињених нација, када је наша привреда постала принудно аутаркична. Сљедствено томе застоји у развоју резултирали су посебно због разбијања југословенског тржишта, утицаја фактора привредно-системског карактера и посљедица спољњег макро окружења из ратом захваћених бивших југословенских република, што је све произвело економску и друштвену кризу и ретроградне појаве у развоју. Томе треба додати да је и у садашњим условима због низа ограничења евидентна недовољна повезаност привреда република, сада држава Црне Горе и Србије. То онемогућава бољи проток роба и услуга, ефикаснији економски опоравак, развој и рационално привређивање.

Сужавање претходног југословенског тржишта и онемогућавање његовог несметаног функционисања на ширем и неограниченом економском простору у условима транзиције у нас, представља баријере на путу ка остваривању брже трансформације привреде. То и остала макро ограничења имала су велику специфичну тежину, нарочито за реализацију планова и програма привредних дјелатности и предузећа у Црној Гори која су увозно зависна. Томе треба додати и неадекватна привредно-системска рјешења за услове функционисања планских и тржишних механизма регулације наше привреде у транзицији, гдје је трансформација била специфична и због тога што се остваривала у условима постојања бројних ванекономских проблема заједничке државе СР Југославије а касније државне заједнице Србија и Црна Гора.

Полазећи од тога да је функционисање тржишта неминовност, од посебне важности су институционална рјешења међуоднос планских

и тржишних механизма регулације, развој научних информација о кретањима на тржишту, као и познавање кретања и узрочника нарушавања јединственог тржишта и његове парцелизације и низ других битних подручја. Ово је све нужно јер у условима транзиције и посттранзицијском периоду те опште глобализације, у нас треба интензивније обнављати и развијати тржишни систем. То је битни предуслов за оживљавање и подстицање развоја.²

Због свега наведеног у овом раду ће се изложити: синтеза неких гледања односа плана и тржишта; указати на нека питања организације тржишта у привредама у транзицији (посебно у закасњелој); нужност подстицања развоја тржишних информација у добу примјене достигнућа савременог техничког прогреса; потребу сталне доградње привредно-системских рјешења, ширења тржишта ван граница земље, те улоге тржишта у процесу стабилизације и придруживању на путу ка уласку Црне Горе у Европску унију.

СИНТЕЗА ГЛЕДАЊА НА КОМПЛЕМЕНТАРНОСТ ПЛАНА И ТРЖИШТА

Улога плана и тржишта знатно је измијењена у транзицијском и посттранзицијском процесу и процесу глобализације. И даље су план и тржиште механизми регулације привреде, али са доста измијењеним домашајима утицаја једног и другог.

Због тога је, прије указивања на савремени концепт и значај организације тржишта у привредама у транзицији (посебно закасњелој), нужно (с одређене временске дистанце) дати кратак осврт на гледања о комплементарности плана и тржишта као механизмима регулације.³

У земљама капиталистичког друштвеног уређења тржиште је било и сада је доминантни регулатор привредног живота, док је

² Види: др Милица Костић (1995), *Ограничења и могућности тржишта у привреди која је у транзицији*; Зборник радова Обнова и развој тржишног система у Југославији; Научно друштво економиста Југославије и Савез економиста Југославије, Будва – Београд.

³ О овоме детаљније види: др Милица Костић (1992), *Дугорочне тенденције у развоју Црне Горе и Југославије*; Економски факултет – Институт за друштвено-економска истраживања, Подгорица и ИШ „Стручна књига” ДД Београд, Подгорица – Београд, стр. 39-49. и др Милица Костић (2000), *Улога тржишта у условима транзиције у глобализације*, ПМБ 2000 – Зборник радова; Универзитет Црне Горе – Економски факултет, Подгорица, стр. 45-56.

у бившим социјалистичким земљама Централне и Источне Европе и СФР Југославији посебно мјесто добијао план: прво као централизовани а касније комбиновано централизовани и децентрализовани механизам регулације односа у привреди. За разлику од бивших социјалистичких источноевропских земаља, у претходној Југославији тржиште је више дјеловало и паралелно са планом. То су биле *велике предности нашег привредног система* које су, нажалост, изгубљене у транзицијском и посттранзицијском периоду.

До посљедње деценије 20. вијека свако се увођење тржишних критеријума у привреду сматрало неспојиво са природом сада већ бившег социјалистичког система, а тржиште и план међусобно искључиви системи као што су капитализам и социјализам.⁴ Временом су еволуирала схватања, тако да је савремени напредак афирмисао гледање о нужном дјеловању тржишта и плана, у свим привредама, без обзира на карактер власништва над средствима за производњу и друштвених односа.

Тај приступ, тј. еволуција погледа о дјеловању тржишних механизма у условима планске привреде, формиран је под утицајем нових научних дисциплина (кибернетике, опште теорије система, информатике...).

Функционисање плана и тржишта као два механизма регулације у условима екстензивног и интензивног развоја код нас озбиљно је третирано у ранијем периоду, а код неких савременика то подручје научног истраживања представљало је значајну научну преокупацију.⁵

⁴ P. Sweezy (1969), *Теорија капиталистичког развоја*, Напријед, Загреб, стр. 65.

⁵ Види: др Боривоје Јелић (1961), *Планска привреда и систем планирања*; Висока школа политичких наука, Београд, стр. 70-95; др Зоран Пјанић (1974), *Робна привреда у самоуправном систему*, Институт друштвених наука, Београд, стр. 9-11; др Радмила Стојановић (1964), *Теорија привредног развоја*, Научна књига, Београд и *Управљање развојем у социјалистичком друштву* (1980), Савремена администрација, Београд, стр. 209-220; Тематски број часописа „Економски гласник”, (1974), Сарајево, бр. 2-3; др Стојан Јанков (1976), *Тржиште и планирање – Комплементарни подсистеми регулације, Политичка економија*, Научна књига, Београд, стр. 663-686; др Драгутин Марсенић (1986), *Сумње у привредни систем Југославије*, Економика, Београд, стр. 103-126; др Никола Чобелић – др Илија Росић (1989), *Привредни развој и привредни систем Југославије*, Савремена администрација, Београд, стр. 556-573; др Љубомир Маџар (1974), *Усмјеравање привредног развоја и облици координације привредних активности*, ЦЕИ, ИДН, Београд; др Љубомир Маџар и група аутора (1992), *Макроекономско планирање у*

Међуодноси оба механизма и доминација појединог у одређеним развојним периодима, зависили су од много фактора, а посебно од промјена власничке структуре, степена развијености друштвеног система и продукционих односа нивоа укупног развоја и др.

Научна сазнања и конкретна искуства потврдили су у нас, као и у бројним другим земљама, схватања која су дјеловање плана и тржиште посматрали као *два комплементарна система*, која се прожимају и допуњују.

Такво гледање било је прихваћено као савремено. Оно је потискивало традиционално схватање по коме су план и тржиште супротни један другом.⁶ Стара, традиционална схватања која су аутономно третирали функционисање плана и тржишта и искључивост њихова узајамног дјеловања, формирала су се у условима старог система планирања (административно-централистичког), које се заснивало на ригидним натуралним пропорцијама, детаљном одређивању структурних и динамичких промјена, као и производних задатака предузећима и свих других важних елемената планирања и надавању минималне иницијативе и самосталности предузећа. У таквим условима и веома ограничено дјеловање тржишта било је фактор нарушавања планских пропорција и третирано је као „анархични елемент друштвене привреде...” Тржиште као механизам регулације привредних токова у овим условима испољавало је обиљежје неорганизованог механизма који врши и функцију алокације производних фактора, због чега је долазило у сукоб са старом концепцијом планирања (централизованог) и планирањем уопште. Тада су се план и тржиште јављали као два алтернативна механизма регулације, два супротна пола, преко којих се супротставља организованост анархији.

Временом је превазиђен такав приступ од праксе и резултата који су постигнути у функционисању два паралелно постојећа, комплементарна система. Комплементарност њихова укупног дјеловања, па и утицаја на мињењање структурних и динамичких односа у привреди, мора се посматрати у динамичком смислу. При

свету тржишних привреда (1992), Савезни завод за друштвено планирање, Институт друштвених наука, ИБМ Центар – Београд; Марсенић др Драгутин (1990), *Економска беспућа и излази социјализма*, Економика, Београд; др Љубомир Мацар (1995) *Својина и реформе*, књига I – *Својина*; Економски институт и Институт економских наука, Београд.

⁶ Ибидем, фуснота 4.

томе треба истаћи да се она не успоставља аутоматски у оптималном изразу, а ако се успостави да кратко траје, због динамичког привредног развоја и фактора који на њега утичу.

Успостављање односа између плана и тржишта је веома сложено, јер стално се јављају конфликти и судари. Доследно схваћена, оптимална комплементарност тржишта и плана, као механизма регулације токова у привреди, па и непривреди, практично је неостварљива у једном тако комплексном и стохастичком систему какав је цјелокупна привреда. У вези са тим и друштвена настојања могу се кретати само у правцу приближавања тој оптималној комплементарности, у правцу спречавања недопустивог потискивања једног од другог. Према изложеном произилази да план није неки допунски, коригујући и подређени инструменат тржишту, нити обрнуто. Ради се о *два нужна подсистема у склопу функционисања укупне привреде*, о двије паралелне повратне спреге регулисања економских токова.⁷

Постоји могућност и за нешто другачији третман међузависности плана и тржишта, са становишта опште теорије система.

Комплементарност плана и тржишта могуће је посматрати и као јединствену повратну спрегу, у смислу егзистенције њихова узајамног утицаја. Како су се планом дефинисали основни циљеви и задаци развоја (изражени кроз односе структура и динамичке показатеље), план је унапријед утврђивао услове и средства за њихово остваривање. На тај начин утицао је на тржишна кретања и тржишне факторе. То је једна страна проблема. Друга је постојање повратног утицаја тржишта на план и остваривање планираних пропорција и динамике раста. Тржиште као инструменат текућег привређивања и важан механизам адаптације врши веома сложену функцију аутоматске корекције погрешних одлука и нереалних планских предвиђања. Овом интеракцијом плана и тржишта осигурава се општа пропорционалност развоја, уз високи степен прилагођавања плана реалним привредним токовима.⁸

Гледања о комплементарности плана и тржишта која су искристалисана за услове бившег социјалистичког система у садашњим, и будућим измијењеним условима треба посматрати из другог угла.

⁷ Др Никола Чобелић (1989), *Привредни развој и привредни систем*, Оп. цит., стр. 573-574.

⁸ Исто, стр. 574.

ОРГАНИЗАЦИЈА ТРЖИШТА У ПРИВРЕДАМА У ТРАНЗИЦИЈИ,
ПОСЕБНО ЗАКАШЊЕЛОЈ

Савремени концепт организације тржишта у привредама у транзицији, какав је случај био са привредом претходне Савезне Републике Југославије и ех Државне заједнице Србија и Црна Гора, те привредама сада држава Црне Горе и Србије, претпоставља отворену привреду са свим прерогативима укључења у токове европске и свјетске привреде и функционисања нашег тржишта као дијела широког свјетског тржишта. То даље претпоставља да се савлада расцјепканост домаћег тржишта и да се оствари већа интегрисаност производне и прометне сфере. Остваривање тог захтјева је неминовно. Њему нарочито доприноси изградња и функционисање техно-економских система, на чијим се основама остварује знатно виши степен понуде и тражње. У постојећим условима и свестраним напорима на путу ка европским интеграцијама савремена привреда захтијева: изванредну проученост и организованост тржишта, бољи маркетинг, информисаност о промјенама обима и структуре понуде и тражње, о кретању цијена, о конкурентности тржишта и др. Једноставно речено, савремена привреда, а нарочито привреда у посттранзицијском процесу, са бројним органичењима развоја из земље и спољњег окружења, захтијева да се обезбиједи: поред потпуније организованости и проучености тржишта и перманентно функционисање информационог система тржишних комуникација и прогноза, како би се избјегла изненађења, тј. „шокови” који долазе са тржишта.

Наведени захтјеви у отвореној тржишној привреди дозирани су специфичностима савремене технологије и технолошких поступака који су у свјетској привреди веома промјенљиви. Наша привреда је од њих, тј. од развијене свјетске привреде, много увозно зависна, посебно у ситуацији када смо посљедњих петнаест година изгубили шансе за праћење научно-технолошких достигнућа, развој сопствених технологија, корак напретка и повезивања са свијетом. Због дешавања на просторима бивше СФР Југославије, њеног разбијања, казнене политике међународне заједнице и увођења санкција СР Југославији, у тим условима наше друштво и привреда функционисали су као *затворени систем*. Привреда је имала обиљежје *принудно створене аутаркичне привреде*, у којој није било импута и оутпута, информација, нових сазнања из области тех-

ничких достигнућа ни слободног протока роба и кретања људи ван граница земље. У таквим условима тржиште није могло да функционише у складу са економским законитостима, већ типично и искључиво у националним оквирима.

Тај период, као и прве године периода послје укидања санкција, оставили су ретроградне учинке на укупан развој и посебно стандард становништва. Они су имали далекосежне посљедице, јер се транзицијски процес у нашој земљи одвијао специфично у односу на све земље из окружења и бивше социјалистичке привреде. Због тога је крајем посљедњих година прошлог вијека наглашена ургентна потреба за стално уклањање баријера за проток научних и технолошких информација, смањење увозне зависности и функционисање тржишта на ширим просторима. Тај захтјев је у овој фази привредног и социјалног развоја Црне Горе још више наглашен.

Претходно изложено посебно је актуелно, јер је дио привреде у закасњелој транзицији, а друштво у оквиру новог државно-правног статуса. Биће још и актуелније због израженог заостајања наше привреде у примјени достигнућа савременог техничког прогреса и особености нових технологија. У недостатку потребних значајних средстава која би требало улагати за осавремењену производњу на бази нових технологија, као и уско специјализованих кадрова за програме тих технологија и производње на њима засноване, намеће се потреба да се непрестано морају изучавати кретања понуде и тражње на тржишту. Тиме се смањују ризици који су пратећи код мијењања производних програма и реализације производње која се на бази њих остварује. Они, свакако, постоје, чак и у условима стабилне привреде и ефикасног и флексибилног тржишта. Могу да се смање и ублаже ако се обезбиједи доношење реалнијих дугорочних привредно-системских одлука и рјешења и добре информације из области истраживања тржишта.

Савремени концепт организације тржишта треба да омогући презентацију различитих способности тржишта (да обави алокацију потрошних добара, сировина, средстава акумулације и инвестиција), да би се могла приближити „савршена” и „несавршена” тржишта⁹ у процесу транзиције и посттранзицијском периоду.

⁹ Подјела тржишта на савршена и несавршена извршена је на бази богатог искуства развијених капиталистичких земаља са либералном привредом. Критеријум за подјелу јесу неуједначене могућности предузећа, да прибаве информације као основу за доношење економски цјелиходних одлука.

„Савршена” тржишта требало би да имају информације доступне свим субјектима. Она би требало да остану и у нашем систему у новим условима. Насупрот томе, „несавршена” тржишта имају доступне само неке информације, па би у извјесном смислу дио њихових послова могли да преузму плански механизми регулације. Нека истраживања која су извршена крајем 80-их година прошлог вијека¹⁰ показала су да у нашем бившем социјалистичком систему централни, национални, па и републички планови нијесу заснивани на потпуним и правовременим информацијама о краткорочној тражњи конкретних производа, као што имају субјекти на макро нивоу. То је умањивало шансу да се на нивоу укупне привреде реално предвиде: динамички односи и промјене структуре, при утврђеној развојној политици и стратегији.

На те односе и процесе посебно утичу тржишта потрошних добара и тржишта сировина, што је од посебне важности у садашњим условима. Први облик тржишта прихваћен је као савршен или најсавршенији, јер добро распоређује постојеће количине роба, зависно од еластичности тражње. Други облик тржишта, тј. тржиште сировина, раније је третиран као облик савршених тржишта. Са појавом енергетских криза у свијету, а економске кризе и блокаде у екс Савезној Републици Југославији и екс Државној заједници Србија и Црна Гора, кризе у републикама бившим чланицама, гледало се другачије на тржиште сировина. Пракса нашег послеријатног развоја, чак и прије прве енергетске кризе, опште кризе и блокаде у нас, показала је да је недовољна производња сировина и енергије (из свих извора) постала основни проблем структуре привреде и главна препрека њеном развоју и напретку. Недосљедност у примјени предвиђених развојних приоритета била је евидентна, јер привредно-системска рјешења нијесу била адекватна и ефикасна за њихову реализацију.

У садашњим условима, када је све усредсређено на привођење крају процеса приватизације и стварање услова за стабилизацију и придруживање Европској унији, увелико се настоји да се негативни ефекти из прошлости ублаже и утврде основе стратегије одрживог развоја Црне Горе, која би имала три основна стуба одрживости: економски, еколошки и социјални. У основи тога је стратегија

Види: др Коста Михаиловић (1981), *Економска стварност Југославије*; Економика, Београд, стр. 225-228.

¹⁰ Исто, стр. 228-236.

отворене привреде – отвореног тржишта, успостављање и ширење економског повезивања са бившим југословенским републикама, земљама у региону, чланицама Европске уније и другим земљама свијета. На тај начин, треба да се остварује већи трансфер роба, капитала, знања, научних информација и др.

Тржиште је раније својим функционисањем на нашим просторима дјеловало спонтано и недовољно организовано и ефикасно као јединствено југословенско тржиште. Послије распада СФР Југославије и престанка СР Југославије и државне заједнице Србија и Црна Гора, тржиште је мало и ограничено, јер је у питању сужени територијални простор који је дио великог тржишта бивше државе.

У таквом стању бројне и различите промјене на регионалном, европском и свјетском тржишту (посебно тржишту сировина и енергије), заједно са промјенама схватања о његовој улози и нужности у транзицијском процесу, показују да *мало тржиште није у стању да успјешно врши алокацију оскудног чиниоца, тј. капитала*. Тржиште капитала је, као и тржиште сировина и енергије несавршено, због тога што је у нас стално, а сада изузетно, и у европским и свјетским размјерама, капитал веома оскудан фактор развоја. Он је као такав лимитирајући чинилац развоја, посебно у неразвијеним привредама, као и у земљама које су на нивоу средњеразвијених. У транзицијским и пост транзицијским условима обезбјеђивање капитала (првенствено иностраног) је предуслов за брзо и успјешно спровођење реформи и покретање привредних активности.

На тржишту капитала присутни су снажни институционални утицаји. Искуство у претходној СР Југославији, Републици Србији а касније и Црној Гори, то је потврдило. У нас није била постигнута (банкарским каналима) гранска и територијална алокација акумулације у складу са захтјевима развоја укупне привреде и рјешавања структурних проблема и динамичких трендова, нити је додјела кредита вршена без ингеренције друштвено-политичких заједница. То је оставило одређене посљедице на неравномјерност развоја – велике регионалне разлике и стагнацију. Овакве тенденције су у Црној Гори биле изузетно наглашене. Због тога је и у условима тржишне привреде убудуће нужно координирано усмјеравати развој путем инструмената привредног система и мјера текуће економске политике.

Нужност унутрашње консолидације, односно трансформације привреде и ванпривреде, враћа нас на питање односа привредног

система и економске политике. Од великог је значаја сазнање да искуства земаља Централне и Источне Европе које су завршиле транзицију могу бити од користи само до одређене мјере, јер су услови толико различити да захтијевају различити приступ. Парадокс је да екс Југославија, која је у односу на бивше социјалистичке земље једина имала развијено тржиште роба, ту предност није искористила за бржу изградњу интегралног тржишта. Пошто није постојао и не постоји изграђен концепт економске политике привреда у транзицијским и посттранзицијским условима, правци њене акције формирану су постепено, тј. у ходу. И убудуће ће тако бити. Тако „фине тунинг” у новим условима добија и нову садржину. Значај „фине тунинга” огледа се: а) према усмјерењу ка привредном систему на чије промјене треба да дјелује подстицајно и б) као уходавање у употреби класичних инструмената економске политике. Ослонац на мјере монетарне политике уз неадекватни утицај истих из сфере фискалне политике, убудуће треба да буде замијењен примјеном полици мих формуле, нарочито у регулисању стопе инфлације и стопе раста.¹¹

Промјена привредног система једино може да се успјешно одвија уз активну подршку економске политике, која треба да омогући покретање привредних активности и развој стратегије отворене привреде.

ОРГАНИЗАЦИЈА ТРЖИШТА У ПОСТТРАНЗИЦИЈСКОМ ПРОЦЕСУ

Тржиште у бившим социјалистичким земљама које су успјешно завршиле транзицију и постале чланице Европске уније требало би да функционише као дио тог великог „европског унутрашњег тржишта”. Код земаља које су на путу ка придруживању Европској унији, као што је Црна Гора, тржиште функционише у складу са сопственим институционалним рјешењима и националним законодавством. При томе, законодавни оквири у ходу се прилагођавају законодавству Европске уније (*Acquis communautaire* – АКИ). Ово посљедње односи се и на државу Црну Гору.

¹¹ Др Емилија Вукадин (1997), *Привредни систем и економска политика у процесу трансформације југословенске привреде*; Конгрес економиста Југославије – Привредни систем, предузећа, банке; Економски анали (ванредни број), Милочер – Београд, стр. 79.

Европско унутрашње тржиште (ЕУТ) је велики и обавезујући оквир понашања за земље чланице и изазов за понашање земаља (посебно пост социјалистичких) које очекују чланство у Европској унији.

Оно представља тржиште Европске уније у којему је укинута препрека слободном протоку роба, капитала, људи и услуга, у *Складу са уговорним правом ЕУ*. Због тога је ово тржиште основа за остваривање економске и монетарне уније у којој се економски и политички односи „уговорно – институционално координирају и у којим постоји само једна монета и једна монетарна политика коју спроводи ЕУ Централна банка”. Рачуна се да ово тржиште послуже више од дванаест година од увођења још није формирано, због прописа који још увијек уређују област унутрашњег тржишта и трговину унутар Европске уније (поједине техничке препреке и др.).

За реализацију заједничког тржишта, поред укидања царина, нужно је уклонити све материјалне препреке у трговини којима се државе могу служити да би спријечиле инострану конкуренцију на домаћем тржишту. Што се тиче робног промета, то су првенствено посебни технички услови које производи намијењени тржишту треба да задовоље да би били пуштени у промет на домаћем тржишту. Када је у питању слободан проток услуга ту је ствар још строжија, нарочито због тога што се често такве услуге одбијају уз образложење да се ради о различитим условима регистрације унутар Европске уније.

Наведени и многи други проблеми посебно погађају земље које су још у закасњелом транзицијском процесу или су га завршиле. Због тога, а у циљу отклањања разних проблема функционисања европског унутрашњег тржишта у земљама чланицама и кандидатима за придруживање, Европска унија користи „три формуле које се упоредо примјењују”. То су: „Стари” принцип усаглашавања, принцип међусобног признавања и нови принцип усаглашавања, као и одређене директиве.¹²

¹² Види: Комисија Европске заједнице: Србија и Црна Гора (2004), *Извјештај о стратегији и придруживању за 2004. годину*; Министарство за економске односе са иностранством и европске интеграције и *Акциони план за имплементацију препорука из европског партнерства – Економска ситуација (2004)*; Министарство за економске односе са иностранством..., Подгорица.

– „*Стари*” принцип усаглашавања је принцип по коме се на нивоу Европске уније развијају детаљни стандарди производа које морају да поштују све државе чланице. Код овог поступка постоји проблем зато што нови прописи често (у тренутку усвајања) не одговарају развоју техничко-технолошких достигнућа. Разлог за то је што дуго, и некад и врло дуго, трају стручне експертизе, а државе чланице често пролонгирају претварање директиве у национално право. То је разлог због којег се „стари” принцип усаглашавања користи још само за производе код којих „њима својствен ризик оправдава усвајање регулативе на нивоу цијеле Европске уније”.

– *Принцип међусобног признавања* темељи се на Одлуци Европског суда правде из 1979. године. Њоме се, по правилу, производ који је произведен у држави која је чланица Европске уније и регистрован на домаћем тржишту треба да буде регистрован на нивоу читаве ЕУ. Ту је поред економске у питању и политичка конкуренција!).

– *Нови принцип усаглашавања* је супротан старом принципу, јер по њему право Европске уније одређује само оквир националним прописима у који се они морају уклопити.

– *Разне директиве Европске уније* обухватају само најважније захтјеве које одређени производи или групе производа треба испуњавају како би имали приступ читавом тржишту, под условом да се испуњавају стандарди које утврђује Европска институција за стандардизацију.

Када су у питању услуге треба истаћи да се спроводи међусобно признавање националних контрола квалитета, јер се услуге могу уводити преко границе ако одговарају националној регулативи. Истина, не увијек без одређених препрека, које коче стварање унутрашњег тржишта услуга.

Проток роба, услуга, људи и капитала регулацијом програма унутрашњег тржишта битно утиче на стање и мијењање економске политике Европске уније, јачање конкуренције, унутрашњу и правну политику.¹³

Нестанком унутрашњих граница улога тржишта и укупни привредни односи са иностранством посебно добијају на важности. Умјесто билатералних преговора и „диригованог тржишта” одређене државе чланице и неке треће земље, „државе чланице

¹³ Исто.

координирају своје преговарачке позиције, а Европска комисија наступа као преговарач према трећим државама или трговинским организацијама” (СТО и др.).

Европска Унија утврдила је стратегију унутрашњег тржишта. Њоме се дефинишу основни дугорочни циљеви и задаци.

Посебно се издвајају *дугорочни циљеви*:

- побољшање квалитета живота грађана
- повећање ефикасности тржишта роба и капитала
- побољшање оквирних услуга у привреди
- боља искоришћеност могућности које пружа унутрашње тржиште у свјетлу сталних промјена.¹⁴

Рачуна се да ће све будуће директиве које се тичу унутрашњег тржишта постојати у оквиру наведених стратешких циљева, а најмање једног од њих.

Стратегија унутрашњег тржишта Европске уније у склопу европских процеса уједињења представља основни интеграциони принцип. Због тога ће унутрашње тржиште са реперкусијама и на остале области у периоду који је пред нама имати кључну, ако не и пресудну, улогу у процесу европске интеграције.

Истовремено, конкурентност ће моћи да се остварује само онда када се основне слободе промета роба, капитала, услуга и кретања лица афирмишу као суштински елементи економског поретка у којем функционише тржиште.

УМЈЕСТО ЗАКЉУЧКА

У садашњим условима и очекиваним за будући период, гдје глобализација (као израз афирмације новог свјетског поретка) има пресудан утицај на понашање свјетске привреде и стварање великих интеграција, на једној, и дезинтеграција на другој страни, могућности за несметан проток робе и капитала и афирмисање сопственог тржишта су *смањење за мале земље*. То се односило на тржиште бивше Савезне Републике Југославије, касније Државне заједнице Србија и Црна Гора. Послије осамостаљења Црне Горе и Србије тај квалификатив је још израженији, нарочито за државу Црну Гору. Ово из разлога што је њено унутрашње тржиште веома мало, а мала тржишта не могу да буду независна од других, по правилу, већих и великих економија.

¹⁴ Исто.

Привредни опоравак Црне Горе одвија се споро, спорије од прижељкиваног и знатно спорије од земаља у окружењу. То све утиче на подстицање значајних разлика у развоју Црне Горе (као мале) и великих националних економија.

Измијењена власничка структура привреде, гдје половину друштвеног бруто производа (БДП) Републике даје приватни сектор, треба да подстиче даљу приватизацију не само у привреди, већ и ванпривредној сфери, како би се подстакла *конкурентност* већег броја предузећа и институција у свим секторима привређивања. То је неминовност, јер ефикасно тржиште води ефикасној економији, а уз одређене корекције у социјалној сфери, и напретку друштва у цјелини.

Тржишни механизми подстичу развијање конкурентности и предузетничких способности. Наравно, уз искоришћавање и других дјелова ефикасне економије, посебно финансијског тржишта.

Функционисање тржишта у пост транзицијском процесу треба да се у највећој мјери ослања на: слободу одлучивања, тј. добровољности, јасно дефинисаним правилима; конкуренцији и сношењу последица донијетих одлука. Овај образац понашања обавезан је за нашу земљу и због тога што се мале земље теже пробијају на инострано тржиште него што разноврсна унутрашња тржишна тражња омогућава велико присуство понуђача из других земаља, што се одражава на повећање увозне зависности.

Мало тржиште мора да се прилагођава кретањима на великом тржишту ширих простора. Да би се то могло десити од посебног значаја ће бити отклањање одређених ограничења развоја, било од куда да долазе.

У савременим условима, изграђивања новог свјетског поретка, све више се мијењају облици организације тржишта, што проистиче из његове улоге и утицаја фактора окружења. Суштинске промјене тржишта настају и под утицајем посебних научних дисциплина и развијених методолошких поступака посвећених истраживањима појединих фактора успјеха и ризика на тржишту. *Научна компонента* јесте императив садашњег и будућег времена, јер је посебно за привреде у транзицији, нарочито оне које су у закаснелој транзицији и посттранзицијском процесу најзначајнији фактор организованости тржишта. Она му даје оквире, импулсе, путоказе и нуди рјешења за регулисање и програмирање система у који се непрестално уграђују савременији научни елементи. Захваљујући тој димензији, као основи за усавршавање организације тржишта и

планирања, стварају се и услови за комплементарност привредно-системских регулативних механизма и инструмената и тржишта, као два механизма регулације, у свим системима, па и у условима транзиције (нарочито закаснеле) и посттранзицијског процеса.

Остваривањем комплементарности механизма, посебно када је привреда при крају трансформације, постиже се већи степен ефикасности економског система тржишне привреде и укупног привредног и друштвеног развоја.

Научна сазнања треба да доминирају у погледу конципирања основа развоја, визије будућих кретања и конкретних квантификација. У развијеним земљама свијета то се остварује, јер је наука третирана и афирмисана као основа производног потенцијала друштва и најрентабилнија инвестиција општег напретка. Та најпродуктивнија инвестиција као резултат има стање у коме је, према анализама производних функција, *удио науке и нових метода управљања постао најпресуднији фактор развоја и прогреса*. У нашим условима стање у том погледу је сасвим незадовољавајуће. Због тога смо сада, и послије измијењене власничке структуре и знатног напретка у комуникацијама са одређеним развијеним земљама, и неких успјешних активности на путу ка придруживању Европској унији, далеко од новог устројства привреде као великог економског система у коме функционишу нове методе управљања и организације цјелокупног привредног живота, а тиме и остваривање задовољавајуће афирмације комплементарности функција механизма регулације и тржишта.

У садашњим условима и будућем периоду реформе друштва са увођењем тржишне логике подстичу многе и сталне промјене у свим областима. Тада се јављају озбиљне тешкоће за њихово спровођење, што произилази из чињенице да је *само мањи број учесника на тржишту адекватно едукован и информисан* да може на прави начин и у разним областима дјеловати на прави начин како би се производи унапређивали. Како релативно мали број потрошача разликује квалитет производа и услуга, неопходно је ширењем информација *преко медија* утицати на остале, који представљају огромну већину, како да се понашају на тржишту и шта да захтијевају, односно купују на њему. То је начин за ширење корисних потрошачких информација на тржишту и едуковање потрошача. Слично се дешава и у сектору јавних услуга, гдје су у тржишним услови-

ма промјене радикалне. Све наведено је дио стратегије тржишног понашања које утиче на структурне промјене домаће привреде.

За све земље у посттранзицијском процесу – кандидате за учлањење у Европску унију, постављају се *нови задаци на успостављању конкурентског тржишта* које ће поспјешити структурне промјене привреде.

А конкурентно тржиште је оно на коме су успостављена правила и регулатива које омогућавају: а) улаз на тржиште, б) улаз страних инвестиција и ц) партиципацију приватног сектора. Ако привредна структура „не води конкуренцији”, држава је одговорна за контролу цијена кроз мјере економске политике. Ради тога је велика улога државе у *стварању амбијента конкуренције* у земљама у транзицији¹⁵ и посттранзицијском периоду. Држава треба да осигура да тржиште функционише без застоја и деформација. Због тога тржишни амбијент је од посебног значаја за државу и приватне компаније.

Посебно питање представља *интеграција у глобално тржиште*, која треба да буде показатељ успјешности интегрисања домаће привреде у глобално конкурентско тржиште.

Структурне промјене и развој тржишта треба да омогући већу мобилност фактора производње што утиче на повећање продуктивности. У констелацији тих односа савремене информационе и друге технологије јављају се као водећа полуга привредног развоја.

У условима тржишне привреде временом се јавља и развија „*индустрија знања*, тј. знања у својини стручњака” која почињу на тржишту да добијају повољнији третман у скали вриједности друштва које функционише и развија се у тржишним условима.

Развој и унапређење функционисања тржишног система је императив садашњег и будућег времена. То је један од предуслова привредног и социјалног развоја, који је са другима предусловима (отворена привреда, демократизација друштва, институционална доградња привредног система...) дио стратегије малог тржишта наше земље које треба да постане сегмент европског и свјетског тржишта на бази уважавања тржишних критеријума и објективних економских законитости.

¹⁵ Детаљније о овоме види: Mark A. Dutz and Maria Vagliasindi (1999), EBRD; *Competition policy Implementation in Transition Economies: an empirical*, Working paper № 47. Prepared in December.

У склопу наведених захтјева нужна је одговарајућа макро-економска политика, која би омогућила стварање услова за нормално функционисање тржишта. То је неминовност, јер институционалне промјене и реформе могу да се остварују уз активну подршку економске политике. Уз то, институционална мрежа тржишта испреплетена је „мрежом демократије”, због чега треба синхронизовати развој наведених активности.

Milica KOSTIĆ

ROLE OF MARKET IN TRANSITION AND POST-TRANSITION

Summary

This work elaborates on constraints and possibilities regarding functioning of markets of economies in transition, especially the late ones. Functioning of the market and role of the state are emphasized, and then the experience of our country is analyzed.

In this context, a synthesis of attitude regarding plan and market complementarity in the course of the previous socialist system, and its role in contemporary conditions is given.

The paper focuses on the role and organization of market in economies in the process of transition and post-transition, as well as functioning of the new economy system and instruments of economic policy in presence of accelerated scientific, technological and information development, globalization and the process of stabilization and integration of the Republic of Montenegro with the European Union.

Keywords: Market, Development, Transition, Post-transitional process, Economic system, Crisis, Economic policy, Scientific, technological and information development, State, Organization, Globalization, European integration, Internal and global market.